

Kéziratos kegyesség a XX. századi magyar nyelvterület
népi vallásosságában¹

Tanulmányomban a kéziratosság kérdéskörének e sorozatban eddig kevésbé érintett témáját, a hagyományos népi vallásosság kutatásában felbukkanó kéziratos ima- és énekesfüzeteket szeretném a középpontba helyezni. Ez a forráskorpusz mind korszakát (XIX. század végétől napjainkig), mind pedig társadalmi kontextusát² tekintve önmagában is vizsgálatra érdemes. Egy 2018-as csíkszentdomokosi terepkutatás tapasztalata döbbsentett rá arra, hogy ebben a faluban milyen hallatlan nagy szerepe van mind az egyéni, mind a közösségi kegyességi gyakorlatokban a nagyon sok családban meglévő, generációk óta örökített és tovább írt kéziratos füzeteknek. Ennek kapcsán igyekeztem a hazai néprajzi szakirodalomban összegyűjteni mindazokat az adatokat, amelyek a népi vallásos gyakorlatokhoz kötődő kéziratos ima- és énekesfüzeteket mutatják be. Nem volt nehéz dolgom, hiszen csekély számú feldolgozás született. Ezek főleg egy-egy füzetet, egy személy vagy település kéziratos anyagát mutatják be, ám a vallásos tárgyú népi kéziratok áttekintése, elemzése eddig elmaradt. Jelen tanulmányban azt a célt tűztem ki, hogy egy első, átfogó jellegű összegzést adjak a népi kegyességhez tartozó kéziratos füzetek sajátosságairól, fennmaradásuknak okairól, és a hivatalos, nyomtatott kegyességi művekkel való kapcsolatukról.

Előjáróban

Az itt bemutatott kéziratos füzetek jórészt XX. századiak és számos közülük – ezt egy fontos szempontnak tekintem – máig használatban van. Nyilvánvalóan nem ismeretlen az a tény, hogy az egyéni és közösségi vallásgyakorlatokban, illetve gyakorlatokhoz a nyomtatás általánossá válása után is

¹ A tanulmány megírásához szükséges kutatásokat az OTKA 132785-ös számú kutatási projektje tette lehetővé.

² Nem a hivatalos egyházi személyek kéziratos írásbeliségéhez, hanem a társadalom alsóbb rétegeihez, a többnyire népi írásbeliségként említett jelenségkörhöz tartozik. Témáját tekintve a vallásos szövegek dominanciája jellemzi.

használtak kéziratos műveket. Ezt igazolják Szabó T. Attila és Stoll Béla XVI–XIX. századot felölelő³ és a Barokk Lelkiségtörténeti Csoport által gondozott, jelenleg is bővülő bibliográfiái, melyekben gazdag anyagot találunk az 1800 előtti kéziratok, vallásos népénekeket tartalmazó könyvekről.⁴ Ezek elsősorban „alacsony sorban élő értelmiségiekhez”: papokhoz, prédikátorokhoz, diáksághoz, kis- és köznemességhez, kántorokhoz kötődő alkotások,⁵ amelyek nagy többségben zsoltárokat, népénekeket és más vegyes tartalmú szövegeket (olykor imádságokat is) tartalmaznak. Keletkezésük hátterében egyrészt a gazdasági okokat említhetjük (kevés volt a nyomtatott énekeskönyv), másrészt a felekezetiesedés folyamatába illeszthetőek.⁶

Paraszti használatban a XIX. század utolsó harmadától jelentek meg nagyobb számban kéziratok, amikor már az 1868-as népiskolai törvény hatására, mind nagyobb tömegekhez jutott el az írásbeliség, illetve a felbomló feudális társadalomban a népköltészet hagyományos, szóbeli megnyilatkozási formája elveszítette korábbi kizárólagosságát.⁷ A paraszti írásbeliség tárgyköréhez tartozó kéziratok azonban csak az 1980-as évektől kaptak nagyobb figyelmet tudományunkban. Ehhez azt is hozzá kell tennünk, hogy a hazai néprajztudomány „a folklórt jobbra a szájhagyománnyal azonosította, az írást-olvasást pedig, amelyet a XIX. század utolsó harmadáig valóban kevesek birtokoltak – mondhatni, privilegizált tudás volt – a magaskultúrához rendelte hozzá.”⁸ 1980-ban a *Néprajzi Lexikon* még úgy fogalmazott, hogy „A mo.-i kéziratok énekeskönyvek virágkora a XVII–XVIII. sz. volt. De a kéziratok énekeskönyvek léte az irodalmi műveltségtől elzárt parasztság, mezővárosi kispolgárság, iparosrétegek körében a XIX. sz. végéig, a XX. sz. elejéig tartott.”⁹ Kutatásaim és a szakirodalmi adatok azonban egyértelműen cáfolják ezt a megállapítást és arra mutatnak rá, hogy a népi kéziratok műfaja gyakorlatilag a XX. század egésze folyamán élt és virágzott, sőt felvirágzott. Elsőként néhány példával

³ SZABÓ T. Attila (1934), *Kéziratok énekeskönyveink és verses kézírataink a XVI–XIX. században*. Zilah, Füssy József Könyvnyomdája.; STOLL Béla (1963), *A magyar kéziratok énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája 1565–1840*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

⁴ SZÁDOCZKI Vera (megjelenés előtt), *1800 előtti magyarországi katolikus népénekek és énekeskönyvek bibliográfiája*. Budapest, MTA-PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport. (Pázmány Irodalmi Műhely – Lelkiségtörténeti bibliográfiák.) 17–30.

⁵ KÜLLŐS Imola (1980a), *Kéziratok énekköltészet*. *Néprajzi Lexikon*, 3. kötet, Budapest, Akadémiai Kiadó, 190–191, 190.

⁶ „Mert a katolicizmus csak a reformáció hatására kezd gondot fordítani a gyülekezet nemzeti nyelven való énekeltesére.” SZABÓ T. 1934:33.

⁷ KÜLLŐS Imola – SZEMERKÉNYI Ágnes (1981), *Paraszti írásbeliség*. *Néprajzi Lexikon*, 4. kötet, Budapest, Akadémiai Kiadó, 182–184, 182.

⁸ TAKÁCS György (2018), *Az én lelkeimmel elfújlok – A magyarcsügségi ráolvasófüzetek*. Budapest, L' Harmattan. 7.

⁹ KÜLLŐS Imola (1980b), *Kéziratok énekeskönyv*. *Néprajzi Lexikon* 3. kötet, Budapest, Akadémiai Kiadó. 189–190, 189.

szemléltetem mindezt, majd azokat a narratívákat veszem sorra, amelyekkel véleményem szerint a műfajnak ezt a szívósságát megmagyarázhatjuk.

A forráskorpusz

Jelen tanulmány megírásához saját gyűjtésekre és olyan szakirodalmi adatokra támaszkodtam, amelyek egy-egy személy, faluközösség vagy régió vallási jellegű kéziratot füzeteit mutatják be.

Elsőként a saját gyűjtéseim helyszínén, Csíkszentdomokoson talált kéziratokról essék szó. 2018 júliusában és 2021 szeptemberében végeztem itt, főként a népi/paraliturgikus vallásgyakorlatokhoz, az imádkozás szokásköréhez tartozó témában kutatásokat. Ekkor kerültek sorra elő, főként rózsafüzér társulati szereppel is bíró asszonyok fiókjaiból ilyen füzetek. Magam 11 füzetet fotóztam be öt személytől, de a szintén a faluban kutató Fábrián Gabriella néprajzkutató gyűjteményében 38 füzet van digitalizálva. Ezek 28 személytől származnak, a legrégebbi 1948-as, a legutolsó 2013-as.

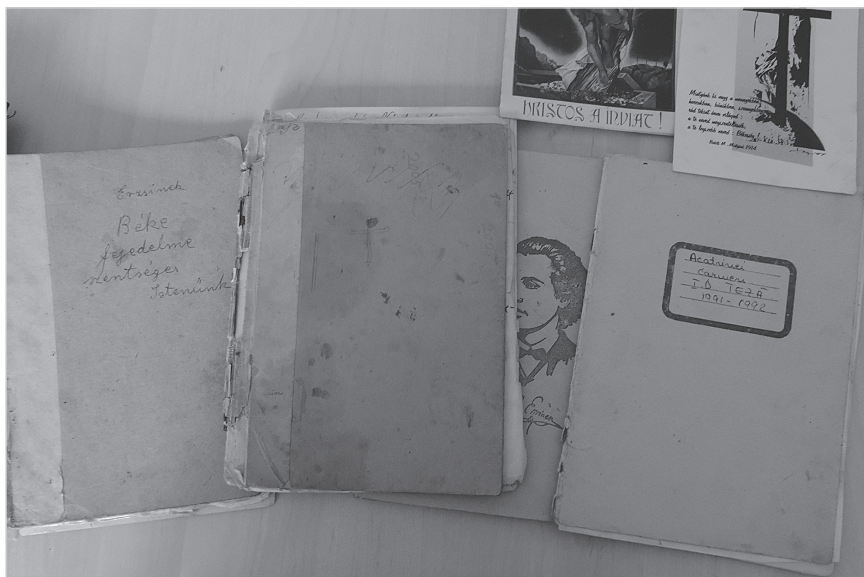
A helyiek elbeszéléseiből az derült ki, hogy Domokoson a kéziratot énekes- és imádságos könyvek írása nem speciális személyekhez kapcsolódik. Az egységesen katolikus, nagyon mély és hagyományos vallásosságáról ismert faluban nagyon sokan vannak ilyen füzetei. Generációk óta bővítik és örökítik tovább őket a családokban, elsősorban a nők. A faluban Skapuláré Társulat, Kamillianus Családok, Házás Hétvége, Élő Rózsafüzér Társulat is működik, de a legnagyobb múlttal és létszámmal,¹⁰ legszerteágazóbb tevékenységgel a Rózsafüzér Társulat rendelkezik. Napjainkban is több mint 40 csoportja van, amelyek nem egyforma aktivitással, de működnek.¹¹ A faluban tehát aktív, a templomi kereteken is bőven túlmutató lelkeségi élet zajlik. Imádkozási alkalmakat szerveznek az emberi életfordulóihoz (születés, házasság, halál), valamint az egyházi év ünnepeihez, böjti időszakaihoz (Szent Antal napja,¹² nagyböjt, advent¹³) kapcsolódóan, továbbá a közössé-

¹⁰ 1996-ban a falu női lakosságának 50%-a volt Rózsafüzér társulati tag. A férfiak nagyon kis mértékben, 1%-ban képviseltették magukat a szervezetben. Az adat forrása: FÁBIÁN Gabriella (2005), A nők Csíkszentdomokos vallásos kisközösségeiben. In GULYÁS Judit – TÓTH Arnold (szerk.) (2005): *Mindenek Gyűjtemény II. Tanulmányok Küllős Imola 60. születésnapjára*. Budapest, ELTE Folklore Tanszék. (Artes populares, 22.) 409–419, 418.

¹¹ FÁBIÁN Gabriella – HABI Csilla – KISS Dóra (2020), A csíkszentdomokosi harangozás és zászlóhasználat a közösségi kultuszok szolgálatában. In FÁBIÁN Gabriella – FRAUHAMMER Krisztina (szerk.): *DiákKörkép 4. Tudományos diákköri írások a néprajz szegedi műhelyéből*. Szeged, SZTE BTK Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék. 9–39, 10–12.

¹² Szent Antal napja fogadott ünnepe a falunak, van olyan csoport, amely előtte kilencedet végez. FÁBIÁN – HABI – KISS 2020:12.

¹³ Az advent utolsó időszakában a faluban mai napig *Szállást keres a szentcsalád* kilencedet végeznek.

1. kép. Márton Ida kéziratos füzetei Csíkszentdomokoson, 2018
(Frauhammer Krisztina felvétele)

gek tagjainál fellépő krízishelyzetek (betegség, megpróbáltatások) esetén is.¹⁴ Ezekben az *imádkozókban* kapnak szerepet a nyomtatott imakönyvek, ponyvák mellett a kéziratos füzetek, hiszen azokban olyan ima- és ének-szövegek is rögzítve vannak, amelyek más, nyomtatott könyvekben, vagy a meglévő imakönyv-kínálatban nem szerepelnek.

Következő példám szintén a Csíkszékhez, Szentegyházafaluhoz kötődik.¹⁵ Ullmann Péter 1986-os tanulmánya még élő hagyományként említi itt a halottvirrasztók gyakorlatát.¹⁶ Azt olvashatjuk írásában: „a virrasztókat többnyire férfiak irányítják [...] ezek azok a többnyire 60 éven felüli emberek, akiknek kéziratos énekeskönyvük van. A könyv birtoklása már önmagában rangot jelent. A legrégebbi virrasztókönyvek sorsát az idősebb férfiak figyelemmel kísérik, és a gazdájukat vesztett könyvért komoly áldozatokra képesek. Egy 1926-ban írt könyvért, amelyből a ma használt könyvek jó

¹⁴ FÁBIÁN Gabriella (Kézirat), *Egy felcsiki falu közösségi imaalkalmai. Nagyböjti paraliturgikus imagyakorlatok Csíkszentdomokoson.*

¹⁵ ULLMANN Péter (1986), *Halottvirrasztás egy mai erdélyi faluban.* In: Tüskés Gábor (szerk.) (1986), *Mert ezt Isten hagyta. Tanulmányok a népi vallásosság köréből.* Magvető Kiadó, Budapest. 481–495.

¹⁶ A halottvirrasztók szokását jelentősen megváltoztatta a 2010-es évek óta, az EU-s előírások betartása miatt megszűnő háztól temetés. A higiéniai szabályok miatt a halott felravatalozása ma már a temető melletti ravatalozóban zajlik, így a virrasztót is ide szervezik. Ezáltal az időtartama is lerövidült.

részét másolták, jelenlegi tulajdonosa egy koporsót készített. P. J. idős cipészmeister 1962-től haláláig (1974?) vagy 20 könyvet másolt. Egy könyv ára állítólag egy szekér trágya, vagy egy öl fa volt. Kerül, aki két-három esztendő minden hosszú téli estéjét a virrasztókönyv másolásával tölti. Ma (1986-ban, a szerző megjegyzése) 20 énekes birtokában van II. vh. utáni könyv és ugyanennyi régebbi könyvről tudunk, melyek közül néhányat ma is használnak.”¹⁷ Ullmann Péter azt is leírta, hogy a legrégebbi füzet 1908-as, de legjobbnak tartott az 1926-os volt.

Bukovina az a másik olyan régió, ahol jól adatolt az a tény, hogy a különféle paraliturgikus gyakorlatoknál – főként a halottvirrasztókban – széles körben elterjedt volt a kéziratosok használata a XX. század folyamán. Forrai Ibolya kutatásai nyomán tudjuk, hogy „a XIX. század derekától már országszerte elterjedt szokásrendbe sorolható a bukovinaiak népi írásbelisége. Körükben is elterjedt jelenség a »könyvírás«, s valószínűleg nem előzmény nélkül (bár erre vonatkozó emlékeink a XIX. századból még nincsenek). [...] Az első világháború után e gyűjtemények száma és jelentősége növekszik, amikor Bukovinát a Román Királysághoz csatolták. A bukovinai magyar falvak is román tanítókat kaptak, visszaszorult a nyelvhasználat és kultúra, nehezen jutottak magyar nyelvű könyvekhez. Részben ezek pótlására íródtak nagyobb számban a kéziratos könyvek.”¹⁸ Forrai Ibolya összesen 17 darab gyűjteményes füzetet vizsgált meg, amelyek 10 ember tollából születtek. Több tanulmány és írás keletkezett emellett a bukovinai (Istensegíts) Gáspár Simon Antal,¹⁹ és László Márton (Andrásfalva)²⁰ szintén sok kézirattal büszkélkedő kéziratos halottaskönyveiről is. A halottaskönyvek a két világháború közötti időszakban keletkeztek és afféle szertartáskönyvként működtek a halotti virrasztókban. A kedvelt kéziratos típus kapcsán emelte ki 1980-ban Katona Imre, hogy a „bukovinai székelyek néha több száz oldalra rúgó halottaskönyvei valóságos kódexek: a virrasztó és halotti éneken kívül meséket, betyártörténeteket, találós kérdéseket stb., sőt még hasznos tudnivalókat is tartalmaztak; a 48 órán át tartó halottvirrasztás ennek segítségével könnyebben volt megoldható, főként a virrasztók szertartásmesterei, a paraszti kántorok vagy előénekesek, énekvezetők vették nagy

¹⁷ ULLMANN 1986:483.

¹⁸ FORRAI Ibolya (1986), A bukovinai székelyek kéziratos irodalma. In GÁSPÁR SIMON Antal (1986), *Az én szülőföldem, a bukovinai Istensegíts*. Budapest, Akadémiai Kiadó. (Facsimile kiadás) 145–165., FORRAI Ibolya (1987), *Népi írásbeliség a bukovinai székelyeknél*. Budapest, Múzsák. (Néprajzi Közlemények, 30.) 42–43.

¹⁹ DOMOKOS Mária (2001), Gáspár Simon Antal halottas énekei. In Pócs Éva (szerk.) (2001), *Lélek, halál, túlvilág: Vallásantropológiai fogalmak tudományközi megközelítésben*. Budapest, Balassi Kiadó. (Tanulmányok a Transzcendensről, 1.) 383–395.

²⁰ FÁBIÁN Margit (1985), László Márton, a bukovinai székelyek halottaskönyv írója. *Honismeret*, XIII. 2. 34–38.

hasznukat.”²¹ A bukovinai székelység áttelepedése és a virrasztók hagyományának elmaradása után a füzetek használata ugyan megkopott, de maguk a füzetek fennmaradtak a családok hagyatékaiban, illetve múzeumi archívumokban.

A kéziratos ima- és énekesfüzetek jelenlétére Moldvából van még több adatunk. A szakirodalmi adatok alapján az körvonalazódik, hogy itt szintén nem egy-egy specialistához kapcsolódik a füzetek írásának gyakorlata, hanem széles körben elterjedt, minden vallását gyakorló család nőtagjainak, olykor férfiaknak is volt ilyenje. A Takács György által elemzett magyarcsügi füzetek például épp egy férfi, Gábor János tulajdonában voltak, 1933 és 1934 között keletkeztek. Ő a falvakat járó *tudományos ember* volt, aki a rontásoktól oltalmazta a közösséget a füzetben szereplő ráolvasó és imádság szövegek felhasználásával.²² Hasonló, 16 ráolvasást tartalmazó füzetet mutatott be több tanulmányában Csoma Gergely Somoskáról.²³ Végül Kővári Réka írását kell említenünk, amelyben Vajdók Jánosné Gyurka Anna 11 darab, többségükben virrasztókban használt halottas énekeket tartalmazó füzetét mutatja be a moldvai Klézséről. A kéziratosok 1953 és az 1990-es években voltak használatban.²⁴

A „végeknél” maradva Kárpátaljai adatainkat kell még említeni. Küllös Imola írta le 2009-ben, hogy a Molnár Ambrus református esperessel folytatott terepmunkája során ők maguk is tapasztalták, hogy sok családnál vannak és még az 1970-es 1990-es években is készültek népi kéziratok (rendszerint közönséges iskolásfüzetekbe) a legkülönbözőbb céllal és tartalommal. Így „külön voltak a halottvirrasztáskor használt, illetve temetési búcsúztató énekeket, verseket tartalmazó vallásos énekesfüzetek, illetve olyan verses gyűjtemények, amelyekben népi imádságok, „érzékeny” (nemegyszer irreudenta) műdalok, sírversek, köszöntők, esetleg a szovjet munkatáborokba elhurcoltaktól tanult lágerdalok, versek voltak feljegyezve.”²⁵ Ilyen, énekeket, imákat, verseket tartalmazó, a történelmi Ugocsa megyében gyűjtött füzeteket (200 darabot) vizsgált Kész Margit folklorista. Kiemelten foglal-

²¹ KATONA Imre (1977), Énekesönyv. *Néprajzi Lexikon*, 1. kötet, Budapest, Akadémiai Kiadó, 691–692, 692.

²² TAKÁCS György (2018), *Az én lelkeimmel elfújlok – A magyarcsügi ráolvasófüzetek*. Budapest, L'Harmattan Kiadó.

²³ CSOMA Gergely (1994), A somoskai ráolvasófüzet. *Néprajzi Látóhatár*, III/1-2, 253–259; CSOMA Gergely (2000), Varázslások és gyógyítások a moldvai csángómagyaroknál. Pomáz, Kráter Műhely Egyesület.

²⁴ KŐVÁRI Réka (2013): Halottas énekek Bukovinában és Moldvában. Nyomtatott énekeskönyvek és népi kéziratok kapcsolata. In BOGÁR Judit (szerk.) (2013), *Az áhítat nem hivatalos alkalmi és formái az 1800 előtti Magyarországon*. Budapest, Pázmány Péter Katolikus Egyetem. (Lelkiségtörténeti tanulmányok.) 145–158.

²⁵ KÜLLÖS Imola – SÁNDOR Ildikó (szerk.) (2009), *Két kárpátaljai parasztpróféta szent iratai*. Budapest, L'Harmattan Kiadó. 16.

kozott egy asszony 12 darabból álló füzet anyagával, rámutatva ezzel a kéziratok egyéni áhítatban betöltött szerepére.²⁶ A néprajzos így jellemezte a hatalmas anyagot: „A kéziratok imádságos füzetekben található szövegtörzsek műfajilag változatos, tematikai egységbe nem sorolható. Fellelhető bennük a szakrális szövegek különböző műfajai, pl.: népi és hivatalos egyházi liturgikus énekek, szent levelek, rózsafüzér imádságok, archaikus imák. Találhatunk azonban a vallásossághoz köthető profán szövegeket is, pl. sok esetben a családtagok születési dátumai, egyházi ünnepek időpontja, sőt a települést szolgáló papok névsora is olvasható. A kéziratok használói gyakran imádságoskönyv megnevezéssel definiálták a füzetet, mintegy magasabb, a nyomtatott könyvek státuszába emelve.”²⁷

Némiképp eltér ezektől a vegyes tartalmú füzetektől a Küllös Imola és Sándor Ildikó által vizsgált kéziratok anyag. Mindketten két parasztproféta kézírásos füzetekben fent maradt szent iratait gyűjtötték össze és elemezték. A biblioparafrazisnak is tekinthető írások egyike a tisztaágleki Borku Mária tollából származott, és a *Lettszövetség* nevet viselte. A kárpátaljai egyszerű parasztság az 1930-as években kezdte írni ezeket az „igéket, látomásokat, szózatokat, jövendöléseket és tanításokat, melyeket Jézus vagy a Szentlélek sugallt neki. Mintegy negyven évig gyarapította írását, amely aztán másolatokban terjedt és a hívek otthoni ájtatosságain került használatba. A szomszédos nagydobronyi Szanyi Mikó Borbála szintén látomásokban részesült, ezeket *Örökkévaló Evangélium* címen jegyezte fel húsz éven keresztül füzetébe.”²⁸

Végül egy „hazai” példával szeretném zárni a sort. A kéziratok füzet a bátyai rácokhoz (katolikus délszlávok) köthető, egy itteni kántor kéziratok ének- és imagyűjteménye egyházi alkalmakra és zárandoklatokra.²⁹ A 62 szöveget tartalmazó füzetben elsősorban vallásos népénekek vannak, mellettük két archaikus ima szöveg, valamint két prózai írás az utolsó ítéletről és Mária álmáról. Feltehetően a XVIII. század utolsó éveiben keletkezhetett egy archaikus horvát dialektusban, Molnár János egykori kántor kézírásával. A benne lévő énekek alapján zárandoklatokkor és közösségi liturgikus alkalmakkor lehetett használatban.

²⁶ KÉSZ Margit (2019), „Sok szép imádságot leírtam.” Archaikus imák a szakrális nép kéziratok füzetekben Úgocsa megye magyar falvaiban. In JAKAB-ALBERT Zsolt – PETI Lehel (szerk.) (2019), *Aranymadár. Tanulmányok Tanczos Vilmos tiszteletére*. Kolozsvár, BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Intézet – Erdélyi Múzeum-Egyesület – Kriza János Néprajzi Társaság. 79–91.

²⁷ KÉSZ 2019:81.

²⁸ KÜLLÖS, SÁNDOR 2009.

²⁹ ROMSICS Imre (szerk.) (2019), *Molnár János énekös könyve. Bátyai kéziratok kántor- és zárandokkönyv*. Kalocsa, Viski Károly Múzeum.

A kéziratosok kapcsolatai a nyomtatott kegyességi művekkel

Felsorakoztatott példáim szinte mindegyikére igaz, hogy szövegeik jelentős részénél feltételezhető a nyomtatott kegyességi művek hatása, illetve az onnan való másolás. Csíkszentdomokos esetében a füzetek részletes elemzése még várat ugyan magára, de az komolyabb mélyfúrások nélkül is látható, hogy az ima- és énekszövegek, Mária-látomások stb. szövegei régebbi imakönyvekből, ponyva nyomtatványokból kerülhettek be egykor a kéziratosok szövegkorpuszába. Mind a mai napig rendkívül sok régi és új imakönyvet, imafüzetet, cérnával összevarrott ponyvafüzetet őriznek a helybeli, imádkozókat vezető asszonyok.³⁰

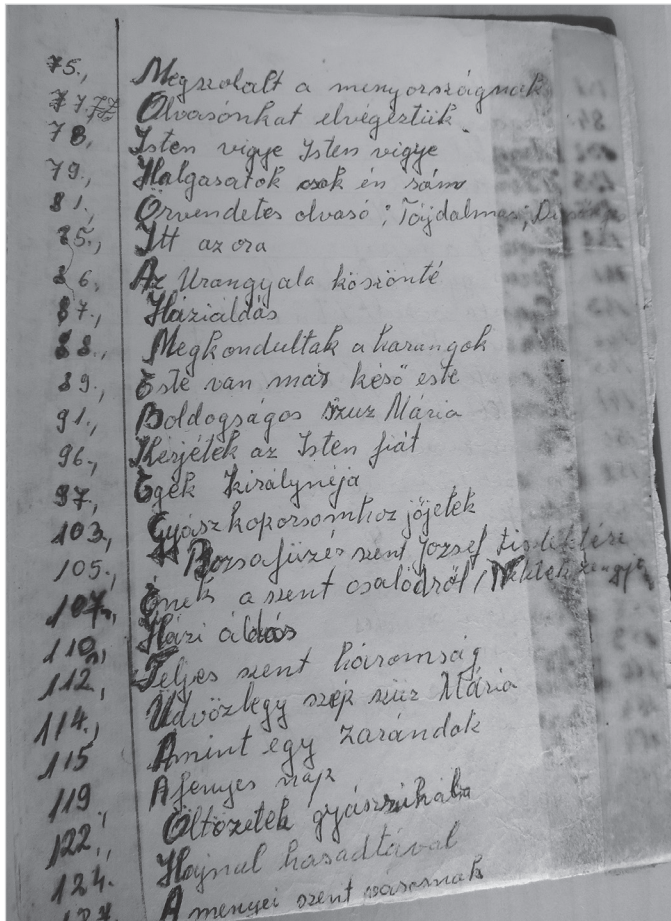

2. kép. Both Edit nagymamájától örökölt füzetei, fénymásolt ima szövegei, Csíkszentdomokos, 2018 (Frauhammer Krisztina felvétele)

A háztartásokban máig fellelhető kegyességi művek gazdagsága mellett, a füzetek következő fontos forrása az egymástól másolás. A különféle paraliturgikus alkalmakon az egyes szövegeket hallva, a népszerűvé vált imákat és énekeket egymás között is sokat másolták. Így is tanulva egymástól (például a hosszabb kórházi tartózkodás volt az egyik legáltalánosabb „tanulási” alkalom).³¹ Ez a másolással terjedő szöveggyűjtemény a korábban széles

³⁰ A teljesség igénye nélkül felsorolok néhányat, az adatközlőknél talált nyomtatott imakönyvek közül: *Kis lelki kincs*, *Lelki Manna*, *Erdélyi imádságos könyv*, *Szent vagy, Uram!*, *Katolikus imakönyv*, *életünk Krisztusban*, *Páduai Szent Antal imakönyv*, *Szent Antal élete és csodálatos cselekedetei*, *Magyarok áhítata*, *Áldjuk az Urat!*, *Jóillatú rózsáskert*, *Örökimádás* stb.

³¹ Ezt saját kutatási tapasztalatom is megerősíti, de Küllös Imola is felhívja rá a figyelmet. KÜLLÖS-SÁNDOR, 2009:15.

3. kép. Sali Anna kéziratos füzetének tartalomjegyzéke, Csíkszentdomokos, 2018
 (Frauhammer Krisztina felvétele)

körben ismert és használt halotti énekkincs esetén volt különösen gyakori, földrajzi elhelyezkedéstől függetlenül.

A bukovinai és moldvai füzetek esetén történtek már a szövegek recepció-történetét feltáró kutatások is. Így tudható, hogy Bukovinában a másolások kedvelt forrása volt például a *Verses Szentírás*,³² a *Nagy Világcsapás*, *A bűn hatalma*, a *Szent Gergely története*, a *Genovéa XIX.* és *XX.* század elején

³² A *Verses Szentírás*, az előző századforduló egyik legnépszerűbb olvasmánya volt. 1898–1899-ben írta egy Varga Lajos (1855–1909) nevű művelt parasztember. Többféle formátumban 1932-ig öt kiadásban és 16 000 példányban jelent meg. Bővebben lásd: BARNÁ GÁBOR (2014), *Tanulmányok a Verses Szentírásról*. Szeged, SZTE BTK Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék. (Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár, 45.)

népszerű ponyvák és sok különféle imakönyv.³³ A nagyszámú, halotti virasztókban használt kéziratos énekeskönyvek énekei sok esetben Kájoni *Cantionale*-jának második (1719), harmadik kiadásából (1805), vagy az Illyés István-féle *Zsoltári és halottas énekek* (1693) című műből származtak.³⁴

Moldvában Takács György a barokk kortól népszerű Szent Mechtild és Gertrúd imáit tartalmazó *Két atyafi szent szűzek* imakönyvet és más XIX. századi olcsó imakönyveket, ponyvanyomtatványokat nevez meg forrásként.³⁵ Ugyanakkor utal arra is, hogy a gyógyításhoz használt ráolvasó szövegek eredetét nem a nyomtatott forrásokban kell keresnünk.

A rác imakönyv esetén szintén vannak adataink egyes szövegei (Szent György ének, a végítélet 15 jeléről szóló legenda) eredetét illetően. Horváth Sándor több, a bunyevácok körében a XVII. század óta ismert imakönyvet és egy Pécssett szolgáló horvát hitszónok hatását feltételezi ezek háttérben.³⁶

Források tekintetében a kárpátaljai füzetek anyagáról van a legkevesebb adatunk. Részint a feltárások hiányosságai miatt, részint pedig maguknak a kéziratosoknak a specialitása miatt. Így például a két parasztproféta saját látomásait, próféciáit vetette papírra, tehát itt nem összemásolt szövegekről, hanem egyértelműen autográf alkotásokról van szó.

Mindezek a tények arra világítanak rá, hogy a népi vallásosság területéhez kötődő kéziratos füzetek és könyvek, a nyomtatott kiadványokkal párhuzamosan kerültek használatba. Sőt, a füzetek számának gyarapodása, tartalmi változatossága szoros kapcsolatot mutat az alfabetizációval, könyvkiadással, a könyvek és különféle sajtótermékek olvasásával.³⁷ Ahogy Forrai Ibolya is utal rá, épp ez a körülmény tette lehetővé, hogy „bárki egybegyűjtse, egy füzetbe összeírja azokat a verseket, amelyek érdeklődésének megfeleltek. Emellett a szóhagyományban élő közkedvelt dalokat, énekeket vagy különböző alkalomra szóló hagyományos verseket is összeírták.”³⁸ Így mindenki személyre szabott imakönyvet alkothatott magának, azaz kiélégíthette, perszonalizálhatta vallási igényeit. Kész Margit azt is megjegyzi ennek kapcsán, hogy már maga a másolás, a leírás is egyfajta szakrális

³³ FORRAI Ibolya (1987), *Népi írásbeliség a bukovinai székelyeknél*. Budapest, Múzsák Közművelődési Kiadó. 41.

³⁴ DOMOKOS, 2001:384., KÖVÁRI, 2013:145.

³⁵ TAKÁCS, 2018:94–95.

³⁶ HORVÁTH Sándor (2019), *A bátyai kéziratos kántor- és zarándokkönyvről*. In ROMSICS Imre (szerk.) (2019), *Molnár János énekes könyve*. *Bátyai kéziratos kántor- és zarándokkönyv*. Kalocsa, Viski Károly Múzeum, 169–178.

³⁷ KESZEG Vilmos (2008), *Alfabetizáció, írásszokások, populáris írásbeliség*. Kolozsvár, BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék – Kriza János Néprajzi Társaság. (Néprajzi Egyetemi Jegyzetek, 3) 351.

³⁸ FORRAI 1987:39.

élmény, imaaktus.³⁹ Ebben is megragadható az egyéni vallási élmény, illetve annak keresése. Az is több kutatónál olvasható, és saját gyűjtéseim során is ezt tapasztaltam, hogy a kéziratosokat – főként idős korban – az egyéni imához is előszeretettel használták/használgák. Emellett sok füzet forgatókönyvként is működött a hivatalos egyházi liturgia körein kívül eső ájtatossági gyakorlatoknál, tehát egyfajta közösségi önellátást is szolgáltak/szolgálnak.

A kéziratosok fennmaradásának lehetséges narratívái

Az eddig leírtakból is körvonalazható, hogy – jöllehet mind az egyéni, mind a közösségi önellátást is jól kiszolgálták – a kéziratosok használata napjainkra már csak a hagyományos, olykor még archaikus jegyeket mutató magyar nyelvterület peremvidékein maradt fenn. A következőkben azokat a lehetséges narratívákat veszem sorra, amelyek hozzájárulhattak ehhez.

1. Elsőként a füzetek nemzeti kisebbségekhez, szórvány léthez való kapcsolódását, így az anyanyelvi kultúra fenntartásának jelentőségét emelem ki, egyetértve Küllös Imola szavaival: „Közismert tény, hogy a 20. században kisebbségi sorba szorult magyarság anyanyelvi kultúrájának a vallásosság az egyik legfontosabb, szinte utolsó territórium.”⁴⁰

Forrai Ibolya a bukovinai kéziratosokat áttekintve írja le, hogy ott az első világháború után nő meg jelentősen a gyűjtemények száma, amikor Bukovinát a Román Királysághoz csatolták. A bukovinai magyar falvak is román tanítókat kaptak; visszaszorult a magyar nyelvhasználat és kultúra, nehezen jutottak magyar nyelvű könyvekhez. Részben ezek pótlására íródtak nagyobb számban a kéziratos könyvek. Ez az írásos emlékegyes tehát a szórványba kényszerült római katolikus egyházhoz, illetve istentiszteleti gyakorlatához kötődve alakult ki.⁴¹ Itt említhetjük a rác imakönyvet is, amelynek megmaradásához is talán épp ez az anyanyelvűség, egy egykori nyelvi állapot megőrzése is hozzájárulhatott.

2. Másodikként a rugalmas túlélési metódus narratíváját említem. Az évtizedekig tiltott, nyomtatott szakrális irodalom hiánya főként Kárpátalján, de Moldvában és Csíkban is egyfajta önellátásra készítette a hívő lakosságot. Kész Margit írja le, hogy Kárpátalján például 1945 után a szakrális élettér tiltása, leszűkülése miatt kialakult egy rugalmas túlélési metódus, amelynek folyamánként a vallásos élettér beszűkült. Ez a laikus vallásgyakorlási módok bővüléséhez, a hagyományos szokásrendtől való eltérés meghonosodásához vezetett. A vallásosság megélése egyre inkább a privát

³⁹ KÉSZ Margit (Kézirat), *Egy salánki görögkatolikus asszony kéziratos imádságos füzetei*.

⁴⁰ KÜLLÖS 2009:7.

⁴¹ FORRAI 1987:41.

szférába szorult, ahol a tiltás ellenére rejtett utakat alakított ki.⁴² „A vallásos és kegyességi irodalom ezért aztán részint a szóbeliségben, részint kéziratos másolatokban/változatokban élt és terjedt a hívek között egészen a Szovjetunió összeomlásáig (1990), amikor is a határok könnyebb átjárhatóságával (elsősorban a magyarországi református lelkészek, illetve különböző egyházi és civil humanitárius szervezetek jóvoltából) hirtelen hatalmas mennyiségű, igen heterogén összetételű és minőségű újabb nyomtatott kegyességi irodalom árasztotta el a kárpátaljai falvakat.”⁴³ Mindennek ellenére napjainkig számosan akadnak, akik ragaszkodnak régi kéziratos füzeteikhez, sőt továbbra is írják, gyarapítják azokat.

3. A fennmaradás harmadik narratívájának középpontjában a hivatalos egyházi szöveg repertoárból már elhagyott és sok esetben különösen hathatósnak tartott szövegek megőrzése áll. A kéziratosokban ugyanis nagyon sokszor találunk olyan régi, archaikus, hathatós(abb)nak tartott szövegeket (szent levelek, látomások, csodatörténetek, ráolvasó imádságok, archaikus imák), amelyek vagy egy tudatos korszerűsítés, vagy egyházi tiltás miatt nem találhatóak már meg a hivatalos nyomtatott kegyességi munkákban.

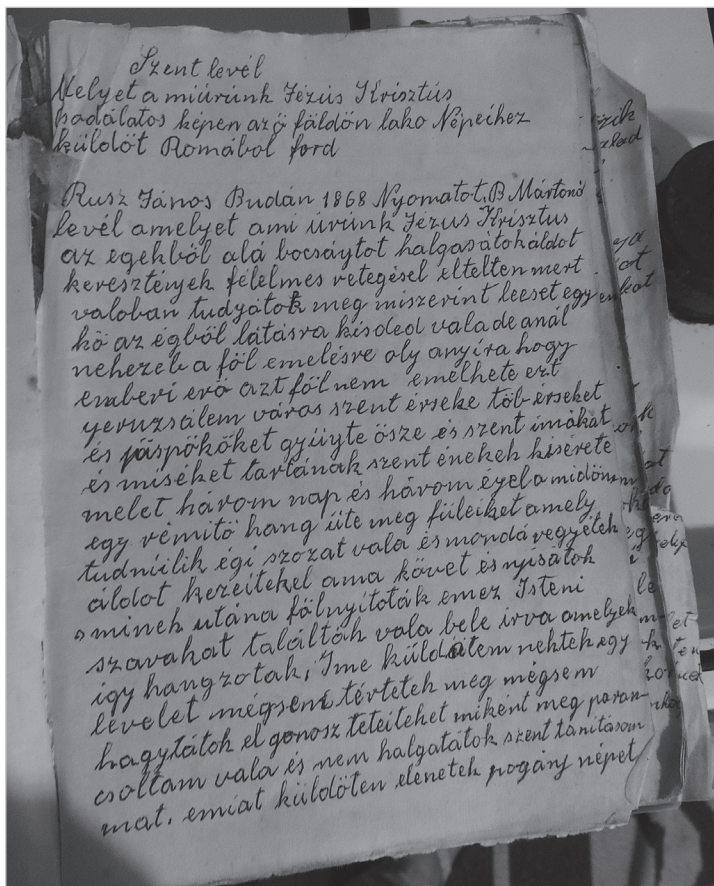
Háttérben a XIX. század első évtizedeiben – a felvilágosodást kísérő racionalizmus, természettudományos gondolkodás jegyében – zajló folyamatok állnak. Ekkor ugyanis számos, a barokkban kedvelt, és utána is használatban maradt népszerű imakönyvet átdolgoztak. Így például az *Arany Koronát*, a *Két atyafi szent szüzek*, a *Mindenkor magával hordozandó lelki kincs*, a *Jó illatú rózsás kert*, és a *Lelki fegyverház* című kedvelt munkákat, valamint a *Makula nélkül való tükör* című híres népkönyvet is.⁴⁴ Például az *Arany Korona* imakönyvből kimaradtak egyes hathatós imák, és nem találjuk már bennük a szenteltvíz és a kereszt ördögűző hatását megerősítő csodatörténetek sem. A *Két atyafi szent szüzek* (korábban *Len kötelecske* és *Mennyei követek* című) imakönyvből kimaradtak az égi eredetre utaló ima felvezetőket, a Szent Mechtild és Gertrúd látomásairól szóló leírások. A *Mindenkor magával hordozandó kincs imakönyvből* elhagyták Szent Bernárdhoz boldog kimúlásért való nyolcz versei, avagy lövöldöző imádságait; Szent Borbála mártírhoz boldog kimúlásért való imát; Szent Antal dicséretéről és tisztességéről való imák elé nyomtatott, az imák hathatóságát igazoló csoda történeteket; és a Jézus kínszenvedését számadatokkal megjelenítő, Brigitta imaként ismert imát.⁴⁵ Ám az imakönyvek modernizálásával, a babonásnak tartott tartalmak „kigyomlálásával” nem tűntek el teljesen

⁴² KÉSZ 2019:80.

⁴³ KÜLLÖS 2009:17.

⁴⁴ Az első alkalommal 1712-ben kiadott Jézus-életrajzot 1805-ben dolgozta át Fejér György kanonok, és ő volt az átdolgozója a *Lelki fegyverház* imakönyvnek is 1808-ban.

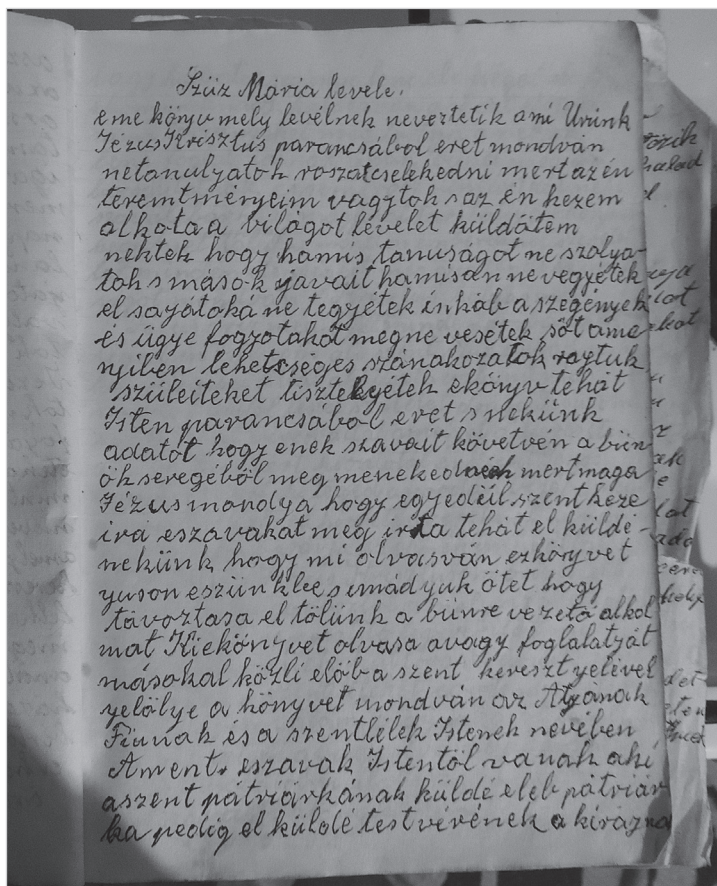
⁴⁵ FRAUHAMMER Krisztina (2019), *Babonás imádságok, racionalizált imakönyvek*, in Uő (szerk.), *Imák és olvasatok*. Szeged, MTA–SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport. 151–165.

4. kép. Egy Szent levél szövege Kurkó Annamária kéziratosában, Csíkszentdomokos, 2018 (Frauhammer Krisztina felvétele)

ezek a szövegek. A XIX. század végén nagy lendületet kapott a ponyvanyomtatványok, kalendáriumok, sajtótermékek, vagy hathatós imákat, szent levelek tartalmazó nyomtatott imalapocskák formájában sokszor egyházi tiltás ellenére is népszerűek maradtak, és gyakran másolták őket kéziratos füzetekbe.⁴⁶ A csíkszentdomokosi Kurkó Amália kéziratosáiban például

⁴⁶ Míg az orális imagyakorlatokra nem volt hatása az egyházak képviselőinek, addig a nyomtatott médiumokon terjedő imaszöveg kínálatát mederbe tudták terelni az illetékesek. Egy erre tett kísérlet volt az egyház részéről az, amikor az egyetemes katolikus egyház kodifikálta viszonyát a vallásos nyomtatványokhoz. Az 1910-és évek végétől ugyanis a vallásos ponyvanyomtatványok és kiadásuk helyzetét alapvetően befolyásolta, hogy 1918-ban hatályba lépett a *Codex Iuris Canonici*, a latin nyelvű egyetemes *Egyházi Törvénykönyv*, amely külön fejezetcímmel ellátva foglalkozott a vallási élettel kapcsolatos, előzetes cenzúra nélküli nyomtatványok tilalmazásával. Mindezen intézkedések hatására lassú visszaszorulás következett be a nyomtatott pony-

5. kép. Szűz Mária levele Kurkó Annamária kéziratosában, Csíkszentdomokos, 2018 (Frauhammer Krisztina felvétele)

egész sor szent levél (*A pápa levele, Mária levele, Mária jegygyűrűjének csodás története* stb.) olvasható. Takács György a *Két atyafi szent szüzek* imakönyv szövegeit azonosítja be a magyarcsüges kéziratosokban. A rác kéziratosban szintén vannak olyan szövegek (*Ének az istenszerető lelkekről, Ének Szent Györgyről*), amelyek a kora barokk imakönyvi anyagát őrizték meg a füzet lapjain.

4. Negyedikként az írott szó erejének, hatalmának a narratíváját hozhatjuk fel, elsősorban a ráolvasásokat tartalmazó magyarcsüges, somoskai füzetek és a hathatósan tartott szent leveleket tartalmazó domokosi füzetek nyomán. „Az archaikus szájhagyomány – szélesebb körű írásbeliséget nél-

vák kiadásában és eladásában, ugyanakkor megjelentek a zug kiadások, a házi, kézzel írott imakönyvek és lapok, sőt a régi ponyvák összevarrásából készítették füzetek is.

külöző – világában az írás-olvasás, a könyv a nem e világi eredetű „tudomány” képzetéhez kötődik. A kultúrtörténetben a betű, az írásjel a világról való tudás, a misztérium birtoklása és az ebből fakadó hatalom megtestesítője, a könyv pedig a tudás, a bölcsesség és az isteni titkok szimbóluma, amely zárva megőrzi titkát, kinyitva azonban, aki keresi, megtalálhatja benne a rejtett, transzcendentális üzenetet.”⁴⁷ A magyarsüggési Gábor János *tudományát* jelentették ezek a lapok, már pusztán a füzetek birtoklása, benne a hatásos, gyógyító szövegekkel tekintélyt parancsolt a helyiek körében. Somoskán szintén tudunk a szövegek gyógyításban (*Hassérelemtől/Hos siralamtul*) való alkalmazásáról.⁴⁸ Domokoson pedig a *Pápa levele* című levélről jegyeztem le 2018-ban, hogy haldokló felett olvasva hatásos, megkönnyíti a halált, illetve a Mennyországba jutást.

5. Végül a kihelyezett emlékezet, a tudás megtartásának és fenntartásának narratíváját említem, elsősorban azoknak a szövegeknek a kapcsán, amelyek az orális hagyományból kerültek rögzítésre a füzetekbe. Itt elsősorban a kárpátaljai és moldvai kéziratokat, illetve azokat a szövegeket hozom példának, amelyek nem írott forrásból táplálkoznak. Így például az ugozsai füzetek számos archaikus imáját, a moldvai gyógyító erejű ráolvasásokat. Feljegyzésükkel az ősök hagyományának megmentése, illetve az ősi tudás megtartása valósulhatott meg.

Konklúzió

Tanulmányomban a kéziratosságnak egy kevésbé ismert forráskorpuszára, a népi vallásosság tárgyköréhez sorolható kéziratosa ima- és énekgyűjteményekre szerettem volna ráirányítani a figyelmet. E kéziratcsoport elsősorban a XX. században volt, sőt néhol még használatban van, ám alapos vizsgálata és elemzése arra mutatott rá, hogy szövegei egy sokkal korábbi időszak írott egyházi szövegeihez, illetve egy egykor feltételezhetően autochtón orális népi vallási gyakorlathoz vezetnek vissza minket. Így kutatásuk, vizsgálatuk a hivatalos és népi gyakorlatok közötti tudásáramlás, szelekció és hagyományozódás folyamatainak megértését, valamint az egykor élő gazdag orális hagyományok megismerését segíthetik. Mindezek miatt érdemes lenne az ilyen jellegű kéziratosa anyagra is figyelmet fordítani, módszeresen gyűjteni és elemzés tárgyává tenni őket.

⁴⁷ TAKÁCS 2018:35.

⁴⁸ CSOMA 1994:253–259., CSOMA 2000:17.